

слідчих ситуацій і виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим¹.

Застосування тактичних операцій в слідчій діяльності передбачає їх планування, визначення оптимального моменту використання, розподіл функцій між учасниками, строки виконання тих чи інших дій чи заходів. Важливого значення набувають взаємодія слідчого та оперативно-розшукових працівників чи спеціалістів, створення і функціонування слідчо-оперативних груп (слідчих бригад).

У криміналістичних джерелах поряд із терміном «типова тактична операція» вживається термін «типова модель криміналістичної операції»². Моделі криміналістичних операцій є відображенням певних властивостей досліджуваних об'єктів, обумовлених розслідуваними подіями злочинів³. На нашу думку, модель тактичної операції являє собою наповнення певним змістом типової тактичної операції щодо конкретної кримінальної справи.

Отже, типова тактична операція є важливим криміналістичним засобом, який дозволяє одержувати доказову інформацію, встановлювати подію злочину та інші обставини. Вона надає організаційно-методичну допомогу слідчому в обранні напрямку розслідування та вирішенні різних тактичних завдань.

В. Голіна, член-кореспондент АПрН
України

Соціальні умови активізації осіб, які потерпіли від злочинів у захисті своїх прав та законних інтересів

Відповідно до Концепції забезпечення захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схваленої Указом Президента України від 28 грудня 2004 р. за № 1560/2004, проблема захисту прав та

¹ Див.: *Журавель В. А.* Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: 36. наук. -практ. матер. – Х., 2006. – Вип. 6.

² Див.: *Комаров И. М.* Криминалистические операции в досудебном производстве. – С. 226–299.

³ Див.: Там само. – С. 228.

законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів (далі — потерпілі), ефективного поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної злочином, залишається надзвичайно актуальною. За статистичними даними, протягом 2003 р. від злочинів потерпіли 352 тис. громадян. Сума збитків, завданих при цьому громадянам, становила близько 100 млн. грн. У 2004–2006 рр. потерпіли від злочинів відповідно 328 570, 309 208, 255 122 осіб. Отже, всього за чотири роки від рук злочинців постраждали фізично, матеріально, психологічно, морально понад 1,2 млн. громадян. За цей період тільки від рук убивць загинули більше 15 тис. чоловік; одержали умисні тілесні ушкодження, небезпечні для життя і здоров'я, понад 25 тис. осіб¹. І це без урахування латентності. Сума збитків у грошовому виразі тут навряд чи показова, вона дуже велика, навіть невимовна, оскільки йдеться про життя і здоров'я людини. І хоча у багатьох випадках потерпілі можуть за рішенням суду одержати відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, проте у повному обсязі це рідко здійснюється на практиці через різні причини, а у випадках, коли сособу, яка вчинила злочин, не встановлено або вона переховується чи є неспроможною тощо — взагалі не здійснюється². Така ситуація значною мірою зумовлена відсутністю ефективного механізму відшкодування потерпілим майнової та моральної шкоди, заподіяної вчиненим злочином. Потребують вирішення питання щодо визначення правового статусу потерпілих, розширення їх прав у кримінальному судочинстві та ін.

Необхідною для цього соціальною передумовою є розв'язання щонайменше трьох основних проблем, які, на нашу думку, сприятимуть підвищенню активності потерпілих у захисті своїх прав: *суспільна актуалізація забезпечення захисту прав та законних інтересів потерпілих; створення прозорого і доступного механізму відшкодування шкоди; законодавче забезпечення невідворотності реальності такого відшкодування*. Розглянемо, як вирішуються ці питання в Україні.

Суспільна актуалізація забезпечення прав та законних інтересів потерпілих означає перш за все зміну ставлення суспільства і держави до даного питання. Суспільство і держава через свої соціальні інститути (установи, організації) ще не приділяють достатньої уваги потерпі-

¹ Див.: Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2003, 2004, 2005, 2006 років / Департамент інформаційних технологій МВД України. – К., 2004, 2005, 2006, 2007 рр.

² Див.: За минулі роки накопичено 14 млн. нерозкритих злочинів та розшукується біля 15 тис. злочинців, що переховуються від правосуддя / *Коляда П. В.* Хто забезпечить права потерпілого? // Іменем Закону – 2003. – № 11. – С. 3.

лим. У правоохоронних органів існує, на жаль, якість упереджене, нетактичне, навіть неповажне ставлення до них, особливо тоді, коли особа, яка вчинила злочин, невідома або йдеться про насильство на побутово-сімейному ґрунті. Часто взагалі їх стан не цікавить правоохоронні органи, їм не надається (особливо після вчинення щодо них насильницьких злочинів, а тим більше при віктимній поведінці) потрібна психологічна допомога. Суспільство не поінформоване про те, як відшкодована шкода, заподіяна потерпілим; у якому стані вони перебувають; як ураховуються їх інтереси при помилюванні, амністіях, умовно-достроковому звільненні засуджених від подальшого відбування покарання, коли, наприклад, насильник повертається у середовище, яке передувало вчиненню насильницького злочину, і тяжко травмований ним потерпілий живе під страхом зустрічі зі злочинцем. У наукових публікаціях з прикриттю відзначається, що навіть у Російській імперії становище потерпілого за Статутом кримінального судочинства 1864 р. було набагато кращим, ніж у сучасній Україні. У цьому законодавчому акті понад 38 статей було присвячено правам потерпілого. Настав час принципу презумпції невинуватості обвинуваченого (підсудного) протиставити принцип презумпції «правоти і пріоритетності» прав потерпілого¹. Тому слід позитивно оцінити задекларовані в Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, основні принципи захисту зазначених соціальних цінностей потерпілого, що застосовуються у світовій практиці. Але визнати існування проблеми — замало. Необхідно також профінансувати її впровадження в життя. Наприклад, Фінляндія щорічно витрачає 850 млн. євро на попередження насильства в країні².

Умовою соціальної актуалізації забезпечення захисту законних прав та інтересів потерпілих є відкритість, повнота, доступність кримінально-правової та інших галузей статистики стосовно кримінологічної характеристики особи потерпілих та процедури відшкодування шкоди, тобто в офіційних даних має міститися інформація про соціально-демографічні, фізичні, кримінально-правові, віктимологічні, соціально-рольові та морально-психологічні риси особи потерпілого, а також про якість відшкодування шкоди. Це надасть широкій громадськості уявлення про реалізацію державою проголошених нею принципів захисту прав та законних інтересів потерпілих.

¹ Див.: *Півненко В.* Необхідність кардинальної зміни стратегії боротьби зі злочинністю // *Право України.* – 2006. – № 10. – С. 82, 83.

² Див.: *Поталенко Ю.* Покалічені долі коштуватимуть дорожче... // *Голос України.* – 2006. – 16 лист. – С. 8.

Ті дані про потерпілих, які оприлюднює Департамент інформаційних технологій МВС України, дають певне узагальнене уявлення про вид і тяжкість злочинних посягнень, їх кількісне регіональне поширення, деякі відомості стосовно соціального стану потерпілих та ін. Так, рівень потерпілих від тяжких та особливо тяжких злочинів становить до 50 % від усіх потерпілих від злочинів. Великою є смертність від насильницьких злочинів і дорожньо-транспортних пригод. Кожне третє умисне тяжке тілесне ушкодження закінчується протягом певного часу летально, хоча ні наше кримінальне право, ні практика, ні кримінально-правова статистика не вважають їх «продлонгованим» у часі вбивством. Найбільш віктимно небезпечний стан потерпілих — це пенсіонери, яких злочинці, прямо кажучи, знищують як прошарок населення (до 1000 осіб щорічно гинуть від їх рук); керівники підприємств, установ (до 200 вбитих щорічно), тобто середньому класові як основі громадянського суспільства злочинці не дають можливості вільно, без страху за своє життя і здоров'я розвиватися; працівники правоохоронних органів і державні службовці, які часто потерпають від рук злочинців. Збільшується також кількість потерпілих іноземців, лікарів, працівників пошти, кредитно-фінансової сфери та ін. Вперше в офіційній статистиці МВС України наведено абсолютні цифри про кількість потерпілих та загиблих від злочинів у регіонах України. Перші місця у десятці регіонів за кількісно-якісними кримінологічними показниками за три останні роки посідають: Донецька область (потерпілих близько 125 тис., з них загиблих — понад 3,3 тис.); Дніпропетровська область (потерпілих понад 97 тис., з них загиблих — 2,5 тис.); Луганська область (потерпілих понад 67 тис., з них загиблих — 1542 тис.); Харківська область (потерпілих 57,5 тис., з них загиблих — 1705) та ін.

Цей своєрідний географічний мартиролог можна було б продовжити і навіть навести усі дані і по інших регіонах — цифри вражають. У суспільстві йде наявний і прихований кримінальний терор, але в науково-практичному плані їх значення і використання обмежене, оскільки бракує основних кримінологічних і віктимологічних даних щодо потерпілих.

Не менш важливою умовою зазначеної актуалізації є проведення в країні реально здійснюваних (а не на папері, в програмах, указах, концепціях, планах) заходів віктимологічного попередження, яке має за мету захист майбутніх потенційних потерпілих, чим взагалі скорочуються їх кількість і загибельність. Суспільство зобов'язане знати про наслідки впровадження віктимологічних заходів, бачити їх здійснення власними очима і контролювати це через свої соціальні інститути.

Про підвищення ступеня актуалізації проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих свідчить і те, що у проєкті Закону України від 14 червня 2006 р. «Про профілактику правопорушень» на відміну від аналогічного (так і не ухваленого!) проєкту Закону України від 12 травня 1998 р. «Про профілактику злочинів»¹ вже міститься розділ V «Віктимологічна профілактика», у якому визначено: об'єкти віктимологічної профілактики (ст. 24), суб'єкти віктимологічної профілактики (ст. 25), рівні та заходи віктимологічної профілактики (ст. ст. 26, 27).

Механізм відшкодування заподіяної шкоди — це, на наш погляд, система правових засобів і процедур, за допомогою яких забезпечується і досягається ефективний захист прав і законних інтересів потерпілих від злочинів.

Система державних правових засобів і процедур базується на таких відправних положеннях.

Доступ до правосуддя і справедливе ставлення до потерпілого та поводження з ним покладається на державу, тобто держава несе повну відповідальність за захист прав та законних інтересів потерпілого. У ст. ст. 4, 5 Декларації від 24 листопада 1985 р. «Основні принципи правосуддя для жертв злочину та зловживання владою», прийнятої резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН, проголошено, що жертви злочину мають право на доступ до механізмів правосуддя і найскорішу компенсацію за заподіяну шкоду у відповідності з національним законодавством. Згідно з ст. 49 КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Фізична шкода пов'язана з нанесенням особі тілесних ушкоджень, розладом здоров'я, причиненням фізичних страждань. Майнова шкода проявляється у різних формах і може мати місце не тільки при посяганні на відносини власності, а й при вчиненні інших злочинів. Головне — вона завжди пов'язана з позбавленням фізичної особи належних їй матеріальних благ, майна, того, що має кількісну характеристику і може бути виражено у грошовому еквіваленті². Під моральною шкодою, як роз'яснено у постанові № 4 Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», слід розуміти втрати немайнового характеру в результаті моральних або фізичних чи інших негативних явищ, завданих фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших

¹ Див.: Курс кримінології: Особлива частина: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джуки. — К., 2001. — С. 426.

² Див.: Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. — К., 1989. — С. 7–8.

осіб. Моральна шкода може, зокрема, виражатися у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації особи, незаконному її перебуванні під вартою і судом та настанні інших негативних наслідків¹.

Незважаючи на наявність певної судової процедури відшкодування шкоди потерпілому, в цілому закінченого, ефективно діючого механізму такого відшкодування (від прийнятого судового рішення до реальної реституції) в Україні немає. За словами В. Маляренка, потерпілі змушені роками чекати, коли знайдуть злочинця і засудять його, а потім роками одержувати по копійці. Більшість потерпілих, звичайно, залишаються ні з чим².

Як зазначено у згаданій Декларації, національні судові і адміністративні процедури повинні відповідати потребам жертв з метою забезпечення їм можливості одержати компенсацію за допомогою офіційних чи неофіційних процедур, які б мали оперативний характер, були справедливими, дешевими і доступними. Цьому повинні сприяти: належна поінформованість потерпілих про судові й адміністративні процедури; надання безоплатної правової допомоги потерпілим — насамперед від тяжких та особливо тяжких злочинів, а також протягом усього судового розгляду і на стадії виконання рішення суду щодо відшкодування шкоди; організація безпеки жертв, коли це необхідно; всіляка підтримка потерпілих від злочину, надання їм матеріальної, медичної, психологічної і соціальної допомоги по урядових, добровільних, громадських і місцевих каналах; проходження працівниками правоохоронних органів, системи правосуддя, охорони здоров'я, соціальних служб та іншому відповідному персоналу підготовки, яка дозволить забезпечити розуміння ними потреб потерпілих, тощо.

Однією з важливих проблем захисту прав та законних інтересів потерпілих є законодавче забезпечення невідворотності реальності і своєчасності такого відшкодування. Річ не в тім, щоб прийняти закони і проголосити права потерпілого. В п. 1 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2005 р. за № 118-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки» передбачено: «підготувити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України проект Закону України «Про відшкодування шкоди особам, які потерпіли від злочинів». Серед виконавців: Мін'юст, МВС, Мінфін, Мінекономіки, СБУ, ДПА, Генеральна прокуратура і Верховний Суд

¹ Див.: Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 32.

² Див.: Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7 (71). – С. 8.

України (за згодою). Строк виконання — 2005 р. Але поки що такий Закон не прийнято.

Слід зазначити, що відповідно до ст. ст. 28, 29, 50 КПК України громадянин, визнаний по кримінальній справі потерпілим і цивільним позивачем, має право пред'явити обвинуваченому або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії, цивільний позов, котрий розглядається судом разом із кримінальною справою. Тобто, положення про реституцію існує у національному кримінально-процесуальному і цивільному законодавстві, як, до речі, в законодавстві практично усіх країн світу, маючи при цьому свої особливості. Так, у Нідерландах, Данії, Швеції та інших країнах реституція здійснюється в межах як кримінально-процесуального, так і цивільного судочинства. У Великій Британії, Ірландії, Греції, Туреччині, Японії основною формою відшкодування шкоди є виплати за «компенсаційними ордерами». Це розпорядження суду може бути альтернативою іншому кримінальному покаранню або доповненням до такого покарання. В основному «компенсаційні ордери» використовуються при вчиненні злочинів проти життя та здоров'я особи. Засуджений вносить гроші у відповідності з «компенсаційним ордерами» до суду, а той в свою чергу передає їх потерпілому¹.

У вересні 1977 р. Комітет міністрів Європейського союзу прийняв резолюцію № 27 про компенсацію шкоди жертвам умисного насильства, а 23 листопада 1984 р. Рада Європи ухвалила Європейську конвенцію «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів», котру ратифікували декілька країн (США, Велика Британія та ін.), які дещо обмежили державну компенсацію шкоди потерпілим низкою умов (наприклад, неможливість одержання компенсації з інших джерел; жертви повинні співробітничати з поліцією і судом; своєчасно повідомити про злочин; мати позитивну поведінку тощо)².

Повертаючись до правових реалій сьогодення, відмітимо, що відшкодування шкоди тільки на підставах норм чинного кримінально-процесуального і цивільного судочинства України не розв'язує проблеми.

Опитування (за спеціальною анкетною) співробітників органів прокуратури, МВС України, СБУ України (всього 1351 особа) з метою

¹ Див.: Ривман Д. В. Криминальная виктимология. — СПб. — 2002. — С. 288. Більш докладно про процедуру реституції згідно з законодавством Шотландії, Великої Британії, Швеції, Південної Кореї, Японії, США, див.: *Квашин В. Е.* Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. — М., 1999. — С. 179–185.

² Див.: Ривман Д. В. Вказ. праця. — С. 289.

одержання інформації про їх ставлення до стану правового регулювання статусу потерпілих від злочинів, проведено фахівцями Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України у 2006 р. за участю автора цієї публікації, показало низький рівень захищеності потерпілих від злочинів проти життя і здоров'я особи, волі, честі та гідності особи; статевої свободи та статевої недоторканості особи; власності; безпеки руху та експлуатації транспорту.

Основними мотивами звернення потерпілих до правоохоронних органів та участі у досудовому слідстві, як і очікувалося, є відшкодування збитків (близько 56 %) або притягнення винного до кримінальної відповідальності (приблизно 40 %). Тобто, значна частина потерпілих не звертаються до правоохоронних органів через неспроможність, на їх думку, зацікавлено розібратися по справі чи взагалі захистити їх права, у тому числі внаслідок корупції. Тому більшість опитуваних вважають за доцільне: створення в Україні соціальних центрів з надання безоплатної юридичної і психологічної допомоги потерпілим; здійснення захисту і представництва їх законних інтересів професійним захисником; розширення його прав та прав потерпілого на досудовому слідстві тощо. Але ці відповіді мали абстрактний характер. Конкретизація виявила, що на питання про доцільність надання потерпілому чи його представникові всіх прав, які має захисник обвинуваченого (підсудного), десь 40% опитуваних відповіли негативно або ж ухилилися від прямої відповіді («важко сказати»).

Отже, в системі правоохоронних органів ідея законодавчого розширення прав потерпілого ще не стала домінуючою. Ось чому, як вважається, потерпілі по кримінальних справах рідко присутні при проведенні слідчих дій, що здійснюються за їх клопотаннями. Більше 70 % слідчих заявили, що думка потерпілого стосовно ухвалення рішення про зупинення досудового слідства не повинна враховуватися. Не підтримано також питання щодо розширення прав потерпілого на оскарження постанови слідчих органів стосовно обрання запобіжних заходів підозрюваному і обвинуваченому (65,5% слідчих, прокурорів).

Кримінологічні дослідження насильницької злочинності свідчать про те, що значна частина злочинців — це або безробітні, або неплато-спроможні, або взагалі не виявлені слідством особи і відшкодувати шкоду ні з чого і ні з кого. Тільки в одному 2002 р. від різних злочинів постраждали 257 тис. громадян, з них близько 10 тис. загинули. Злочинними діями потерпілим завдано збитків на суму понад 110 млн. грн.¹

¹ Див.: *Коляда П. В.* Вказ. праця. – С. 3.

Проте, навіть маючи на руках позитивне рішення суду про компенсацію, потерпілий реально не може її одержати через відсутність роботи для засуджених у місцях позбавлення волі (і не тільки в них) або внаслідок бездіяльності співробітників служби виконавчого провадження. Тому залишається надіятися тільки на державу.

Слід підтримати пропозицію науковців про те, що захист порушених прав та законних інтересів у всіх без винятку випадках має здійснюватися виключно за рахунок держави, яка є гарантом підтримання належного правопорядку і безпеки для всіх членів суспільства. Якщо держава не виконує цього обов'язку, вона й повинна нести за це відповідальність, забезпечуючи захист прав та інтересів жертви злочину за державний рахунок, а також повністю відшкодувати збитки, завдані злочином у разі невстановлення особи винного або його неплатоспроможності¹.

З виданням зазначених вище Указу Президента України і Розпорядження Кабінету Міністрів України в країні по суті започатковано віктимологічне законодавство щодо відшкодування шкоди, заподіяної жертвам, їх захисту і допомоги у соціально-психологічній реабілітації. Підтвердженням цього є законопроектна робота стосовно вдосконалення інституту потерпілого у вітчизняному судочинстві. Йдеться про законопроект «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину» (2004 р.), підготовлений Центром теоретичних проблем законотворчості і порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Верховного Суду України та Міністерства юстиції України, і законопроект «Про компенсацію шкоди жертвам злочинів», розроблений робочою групою Міністерства юстиції України (2006 р.). Ці законопроекти поки що знаходяться у стадії розгляду і критичної оцінки у наукових публікаціях².

Але з прийняттям на основі того чи іншого законопроекту Закону України про захист прав і законних інтересів потерпілих дещо зміняться акценти у стратегії кримінально-правової, кримінально-виконавчої і кримінологічної політики.

¹ Див.: *Малютін І.* Проблеми відшкодування шкоди потерпілим державою // *Право України.* – 2002. – № 10. – С. 62–63.

² Див.: *Сенаторов М.* Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях // *Там само.* – 2006. – № 5. – С. 130–133.